

दिगुतलेज्यू (पाटन)

—कुलचन्द्र कोइराला

नेपाल उपत्यकाभित्र मल्ल राजाहरूका तीन राज्य खडा भएपछि मल्ल राजाहरूले कुल देवता र इष्ट देवताको रूपमा मानिएका देवताको तीन शहरमा स्थापना गरिनु अनिवार्य भयो। राज्यको भोग गर्न पाइने नपाइने कुरा, धार्मिक आस्था र विश्वासमा नै निर्भर मानिने त्यस युगमा, इष्टदेवताको पूजा बन्दनाभन्दा अलग्गै बस्न सक्ने कुरा संभव थिएन। अतः दैनिक पूजाआजा गरिने इष्ट देवताहरू दरबारको क्षेत्रभित्र नै स्थापना गरिन्थे।

भक्तपुर राज्यभन्दा कतिपय कारणले उत्तम मानिएको काष्टमण्डप शहर र त्यतिकै प्रसिद्ध ललितपुर शहरको राजा बन्न पुगेका रत्न मल्लको ख्याति यसै कारणले अरूकोभन्दा बढी भयो र उनले तुलजा भवानीको मन्त्र बाबुबाट प्राप्त गरेको कुरा पनि रत्न मल्लको विशेष बल बुद्धिलाई इंगित गर्न चलेको अनुश्रुति हुन सक्छ।¹

टोल टोलकै मालिक भएका वैश्य ठकुरी सामन्तहरूको सामूहिक बलका अगाडि भक्तपुरका राजाको बल

कमजोर थियो भने, पाटनको सामन्त कुल पनि त्यधिकै प्रभावशाली थियो। काठमाडौंका सामन्तहरू समाप्त गरी त्यसपछि भक्तपुरको राजगद्दीलाई माने तापनि स्वयंको शक्तिले भने बलशाली ठहरिएका पाटनका साधन्त भारदारलाई पनि बश गरी आफ्नो प्रभुत्व रत्न मल्लले जमाएका थिए।² यो निकै महत्त्वपूर्ण कुरा थियो।

रत्न मल्ल पछि काष्टमण्डप कै राजगद्दीलाई माने तापनि स्वतन्त्र राज्यकै जस्तो हर्ताकर्ता बनेका पाटनका वैश्य ठकुरी भनिने प्रधानहरूको प्रभुत्वलाई कुल्चिएर पुनः रत्न मल्लका पाँच पुस्ता पछि हुने राजा शिवसिंह मल्लले पाटनका सामन्तहरूलाई पूर्ण विजय गरी पाटनलाई आफ्नो अधीन गरे। छोरा ठाकुर सिंह र उनी पछि अर्का छोरा हरिहर सिंह मल्ललाई त्यहाँको शासक बनाए, जुन पछि छुट्टै राज्य नै बन्यो।

हरिहर सिंहका लक्ष्मीनरसिंह मल्ल, सिद्धि-नरसिंह र ऋद्धिनरसिंह मल्ल तीन भाइ छोरा थिए। जेठा लक्ष्मीनरसिंह काठमाडौंको गद्दीका हकदार हुँदा

- भाषा वंशावली, भाग २, पृ. ५१ पं. देवीप्रसादद्वारा सं. पुरातत्व विभाग, नेपाल देशको इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, पृ. ५, अंक १७, काठमाडौं उपत्यकाको राज वंशावली, सम्पादक बालचन्द्र, प्राचीन नेपाल अंक ५, पृष्ठ ५।
- राज वंशावली सं. बालचन्द्र, प्राचीन नेपाल पृ. ५; सं. ५, पुरातत्व विभाग— नेपालको इतिहास संग्रह, सं. रमेश जंग थापा, प्राचीन नेपाल, अंक १७, पृ. ५, भाषा वंशावली, भाग २, पृ. ५१, देवीप्रसाद लम्साल, पुरातत्व विभाग।

उनका भाइ सिद्धिनरसिंहलाई पाटनको सामन्त (शासक) को रूपमा शिवसिंह मल्लले नै नियुक्त गरेका थिए । सिद्धिनरसिंहकी आमा लालमती पनि आफ्ना छोरा सिद्धिनरसिंहका साथमा पाटनमा नै बस्दथिन् ।

शिवसिंह मल्ल परलोक भएपछि काठमाडौंको गद्दीमा नेपाल सं. ७५१ तिर लक्ष्मीनरसिंह बसे । परन्तु वंशावलीको कथन अनुसार सिद्धिनरसिंह मल्ल ७४० मा नै पाटनको राजा भइसकेका थिए । इतिहासकार ज्ञवालीको कथन अनुसार भने ने. सं. ७६१ मा लक्ष्मीनरसिंह मल्ललाई जेल हाली प्रताप मल्ल काठमाडौंको गद्दीमा बसेपछि मात्र सिद्धिनरसिंह मल्ल पाटनमा स्वतन्त्र राजा भएको कुरा ज्ञात हुन्छ ।^३ तर लक्ष्मीनरसिंह र सिद्धिनरसिंहको बीच ७४१ मा स्वतन्त्र राजाको रूपमा सन्धि भएको देखिनाले ज्ञवालीको तर्कमा बल छैन ।^४

पाटनका सामन्तलाई पराजित गरी राज्य हस्तगत गर्दा आफ्ना जेठा छोरा ठाकुर सिंहलाई शासक नियुक्त गरेका थिए ।^५ त्यसैबेला तिर नै मल्लहरूले इष्ट-क्षेत्रताको रूपमा पूजा गरिने देगुली तलेज्यूको नाउँले प्रसिद्ध क्षेत्रताको पूजा उपासना गर्नु आवश्यक भएकोले वंशावलीको कथन अनुसार दक्षिण भारतबाट आएका लम्बकर्ण भट्ट (लक्ष्मीनारायण भट्ट) गुरु थापी देगुतलेज्यूको पाटनमा मन्दिर बनाई स्थापना गरेका थिए ।^६ परन्तु

यो कथनमा पनि मितिचाहिँ अशुद्ध छ ।

ठाकुर सिंह परलोक भएपछि अर्का छोरा हरिहर सिंह मल्ललाई राजा बनाई पाटनको गद्दीमा आसीन गराए । यिनी काठमाडौंको गद्दीको पनि हकदार थिए तापनि पिता शिवसिंह मल्ल जीवित रहेकै बेलामा हरिहर सिंह परलोक भए ।

वंशावलीको कथन अनुसार हरिहर सिंह मल्लकी जेठी रानीपट्टिका छोरा लक्ष्मीनरसिंह मल्ल थिए । माहिली र अर्की रानी लालमतीतिर सन्तान भइसकेका थिएनन् । हरिहरसिंह मल्लसंग सती जान तयार भएकी लालमतीलाई गर्भिणी भएको थाहा पाएर उनबाट छोरा, छोरी जे जन्मे तापनि पाटनको राजा बनाउने वचन दिएर शिवसिंह मल्लले सती जानबाट रोके ।^७ पछि उनबाट सिद्धिनरसिंह मल्लको जन्म भयो र उनी समर्थ भएपछि पाटनको प्रशासक राजाको रूपमा बस्न थाले ।

वंशावलीको उपर्युक्त कथनलाई इतिहासकारले पनि साँचो हुनुपर्छ भनेका छन् ।^८ देवमाला वंशावलीको कथन अनुसार ने. सं. ७०४ (वि. सं. १६४०) मा गुरु लम्बकर्ण भट्टसंग सहमति लिई तन्त्रोक्त विधानले मन्दिर बनाई दिगुतलेज्यूको स्थापना गरेको कुरा उल्लेख गरेको छ^९ भने ज्ञवालीज्यू ने. सं. ७०५ मा मात्र शिवसिंह मल्ल राजा भएको कुरा उल्लेख गर्नु हुन्छ ।^{१०} परन्तु काठमाडौं-

३. नेपाल उपत्यकाको इतिहास, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पृ. १३३ ।
४. मेडियमल नेपाल, भाग ४ को पृ. ५६, डा. डिल्लीरमण रेग्मी ।
५. नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, ज्ञवाली, पृ. १३२ ।
६. देवमाला वंशावली, पृ. ५५, योगी नरहरि गोरक्ष ग्रन्थमाला ८८ पुष्प- उपत्यकाको एक राज वंशावली, बालचन्द्र, प्रा., ने. सं. ५, पृ. १०, भाषा वंशावली भाग २, पृ. ५६, पुरातत्व विभाग ।
७. उपत्यकाको एक राज वंशावली, सं. बालचन्द्र, प्राचीन नेपाल, सं. ५, पृ. १०-११, उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, ज्ञवाली, पृ. १३२, एकेडेमी प्रकाशन ।
८. उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, ज्ञवाली, पृ. १३२, एकेडेमी प्रकाशन ।
९. देवमाला वंशावली, पृ. ५५, योगी नरहरि, गोरक्ष ग्रन्थमाला ४
१०. उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, ज्ञवाली, पृ. १३०, एकेडेमी प्रकाशन ।

को ने. सं. ६९९ को अभिलेखमा शिवसिंह राजा भइ-सकेका छन् ।¹¹

यही मन्दिरलाई पछि ने. सं. ७४७ मा शिवसिंह मल्लका नाति श्री सिद्धिनरसिंह मल्लले ठूलो देवल बनाई पाँच तला भएको सुवर्ण लेपित छाना हाली ज्येष्ठ महीनामा प्रतिष्ठा गरेका थिए । पछि ने. सं. ७८३ (१७२० वि. स.) को कार्तिक शुक्ल दशमीका दिनमा आगलागी भई समाप्त भएकोले तत्कालीन राजा श्रीनिवास मल्लले ६ महीनाभित्र मन्दिर तयार गरी चार तला माथिको छानाचाहिँ सुवर्ण मोलम्बा गरी तयार गरे भन्ने कुरा पनि केही वंशावलीले लेखेका छन् ।¹²

बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित एउटा वंशावलीमा भने, लम्बकर्ण भट्ट आई कुलेश्वरमा बसी कुलेश्वरी जगाउँदा काठमाडौँका काजीहरूले थाहा पाई उनलाई लगी शिवसिंह मल्लसंग भेट गराई दिएकोले उनलाई राजाले गुरु थापी उनैका सम्मतले काठमाडौँ र पाटनमा दिगुतलेज्यूको मन्दिर बनाई स्थापना गरेको कुरा लेखिएको छ । परन्तु यो वंशावलीमा संवत् भने उल्लेख छैन ।¹³

यस्तै नेपाल देशको इतिहास संग्रह भन्ने अर्को वंशावलीमा पनि लक्ष्मीनारायण नामका, लम्बकर्ण भन्ने अर्को नाउँले प्रसिद्ध महाराष्ट्रिय भट्ट ब्राह्मण नेपाल आएका र कुलेश्वरमा बसेको थाहा पाई शिवसिंह मल्लले त्याई गुरु बनाएको र उनकै मन्त्रका प्रभावले पाटनका

वंश्य सामन्तहरूलाई वश गरी शिवसिंहका छोरा हरिहर सिंह मल्ललाई पाटनको राजगद्दी दिएको तथा उनले २१ वर्ष पाटनको राजा भई राज्य गरेको कुरा लेखिएको छ र उनैको सम्मतिमा काठमाडौँ तथा पाटनका दिगुतलेज्यू मन्दिर निर्माण गरेको कुरा पनि छ ।¹⁴

भाषा वंशावली भाग २ मा दिगुतलेज्यूको ७६७ साल ज्येष्ठ कृष्ण द्वितीया उत्तर षाडा नक्षत्र बुधवारका दिन गजूर चढाएको कुरा लेखिएको छ । यसैले राजा सिद्धिनरसिंह थिए ।¹⁵

उपर्युक्त विभिन्न वंशावलीका कथन अनुसार शिवसिंह मल्लकै पालामा दिगुतलेज्यूको पाटन तथा काठमाडौँमा पहिलो मन्दिर बनेको र देवताको स्थापना भएको कुरा मिले तापनि समय भने मिलेको पाइँदैन ।¹⁶ त्यस्तै सानो मन्दिरको सट्टा पाँच तला भएको भव्य मन्दिरचाहिँ राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले बनाएको कुरा वंशावलीले लेखेका छन् ।

पाटनका शासक भएर रहेका पुरन्दर सिंहको अस्तित्व जवालीज्यूको कथन अनुसार ने. सं. ७१७ जेठसम्म पाइन्छ ।¹⁷ यस्तै स्वयम्भू चैत्यमा रहेको ने. सं. ७२५ को अभिलेखमा जीर्ण भएको चैत्यको मर्मत गर्नको लागि मुनि बज्र नामक कुनै आचार्यले राजा शिव सिंहमा बिन्ती गरी उनको आज्ञाले स्तूपयष्टि विधिपूर्वक खडा गरी सुन्दर स्तूप निर्माण गरी ने. सं. ७१५ वंशाखको कृष्ण पक्षको पंचमीमा प्रतिष्ठा गरिएको कुरा उल्लेख छ ।¹⁸

११. मेडियभल नेपाल, भाग ४, पृ. ३३, डा. रेग्मी ।

१२. देवमाला वंशावली, पृ. ५५, सं. योगी नरहरि ।

१३. उपत्यकाको एक राज वंशावली, सं. बालचन्द्र, प्राचीन नेपाल, अ. ५, पृ. १०-११ ।

१४. देवमाला वंशावली, सं. योगी नरहरिनाथ पृ. ५५,

उपत्यकाको राज वंशावली, पृ. १०, भाषा वंशावली, भाग २, पृ. ५६ ।

१५. भाषा वंशावली, भाग २, पृ. ६२, लम्साल, पुरातत्व विभाग ।

१६. अभिलेख संग्रह, भाग ६ को अभिलेख, सम्पादक रामजी तिवारी, धनबज्र र अरु, प. १० को पाटन नासल चोकको अभिलेख ।

१७. नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, जवाली ।

१८. मेडियभल नेपाल, भाग ४ को पृ. ४६ को स्वयम्भूको अभिलेख ।

गर्ग्य त्पदी पुण्यका प्रतीकले पाटन जितेको कुरा पनि उक्त शिलालेखमा लेखिएकोले ७१५ भन्दा अगाडि पाटन विजय भएको थिएन भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

पूणिमा पूर्णाङ्क १२, पृ. २० मा शंकरमान राजवंशीबाट संकलन गरिएका पाटनका ताडपत्रका तमसूकमा ने. सं. ७१६ मा पाटनका राजा भनी शिवसिंह मल्लको उल्लेख भएको र ७२२ को तमसूकमा पनि शिवसिंहको नाउँ देखिएकोले ने. सं. ७१७ पछि ७१६ अघिको कुनै समयमा शिवसिंहले पाटनका राज्य हात लगाए भन्ने कुरा थाहा हुन्छ ।^{१९} राज्य आफ्नै रेखदेखमा राखी पाटनको हाकिममात्र त्यो बेला उनले छोरा ठाकुर सिंहलाई बनाएको अनुमान हुन्छ । ठाकुर सिंह चाँडै परलोक भएकोले दोस्रो शासक युवराज हरिहर सिंह भएका देखिन्छन् ।

स्वयम्भूको ७२५ को शिलालेखमा ७१५ मा जीर्णोद्धार गरी प्रतिष्ठा भएको स्वयम्भू चैत्य, बज्र परेर ध्वस्त भएकोले पुनः राजाज्ञा प्राप्त गरी शहरका धेरै व्यक्ति विहारका गुभाजुहरू मिलेर पुनःनिर्माण गरिएको कुरा पनि उक्त शिलालेखमा उल्लेख भएको छ । दोस्रो पटक ने. सं. ७२४ मा शुक्ल पंचमीका दिन दोस्रो पटक प्रतिष्ठा गरिएको थियो ।^{२०} दोस्रो पटकको जीर्णोद्धार कार्य युवराज हरिहर सिंहको प्रयत्नले धेरै धनी परिवार जुटाएर जीर्णोद्धार गर्न लगाइएको कुरा त्यस शिलालेखमा परेकोले त्यसबेलासम्म हरिहर सिंह काठमाडौंमा नै देखिन्छन् र उनलाई युवराज भनिएकोले ठाकुर सिंह हरिहर सिंहका भाइ हुनुपर्ने कुरा पनि अनुमान हुन्छ । ने. सं. ७२५ सम्म ठाकुर सिंह जीवित नै भएको कुरा यस अभिलेखले अनुमान गर्न सकिन्छ ।^{२१}

प्राप्त प्रमाणबाट ने. सं. ७१७ र ७१६ को बीच

कुनै समयमा पाटनको राज्य हात लगाए पछि त्यस ठाउँको सुरक्षा निम्ति अंगरक्षक, भाइ भारदारका साथ लगाएर छोरा ठाकुर सिंहलाई त्यहाँको शासक बनाए । इष्टदेवताको रूपमा मल्ल राजवंशले दैनिक पूजा उपासना गरिने दिगुलितलेज्यूको राजदरबारको कुनै भागमा त्यसबेला आवाहन गरी पूजा गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हो । किनकि देवताको मान्यता, पूजाआजा राजाहरूको निमित्त अनिवार्य नै थियो । सम्पूर्ण देवता र विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायमाथि राजाको हैसियतले समान वर्ताव राखे तापनि आफ्ना कूल देवता एवं इष्टदेवता परम्परागत नै आएका हुन्थे, जसको नित्य नैमित्तिक पूजा पर्व गर्नु अनिवार्य हुन्थ्यो । अतः तलेज्यू नभए पनि दिगुलितलेज्यूको पूजाआजा पाटनको विजय पछि तुरुन्तै चलेको मान्न सकिन्छ । मन्दिर निर्माण भने तुरुन्तै हुन सकेन होला र पहिले सानो रूपमा नै मन्दिर बनाइयो होला ।

ठाकुर सिंह चाँडै परलोक भए पछि ने. सं. ७२८ (वि. सं. १६६४) तिर हरिहर सिंहलाई पाटनको गद्दीमा राजा थापेको कुरा जवालीले उल्लेख गर्नु भएको छ ।^{२२} पछि काठमाडौंको गद्दीको पनि हकदार यिनै भएकोले ठाकुर सिंहलाई पाटनको राजा घोषित गर्न कुनै बाधा थिएन । यसकारण, बाबुको जीवित अवस्थामा नै स्वतन्त्र राजाको रूपमा हरिहर सिंहको अस्तित्व वशावलीकारले उल्लेख गरेका हुन् ।^{२३}

वंशावलीले हरिहर सिंहले २१ वर्ष राज्य गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सिद्धिनरसिंह मल्लको राज्य प्राप्त ने. सं. ७४० हो भन्ने कुरा पनि वशावलीहरूले उल्लेख गरेका छन् ।^{२४} ने. सं. ७२८ हरिहर सिंहको पाटनमा सिंहासनारोहण मान्ने हो भने, हरिहरको राज्यकाल

१९. पूणिमा, पूर्णाङ्क १२ को पृ. २० मा शंकरमान राजवंशीको संकलन ।

२०. मेडियभल नेपाल, पृ. ४६, भाग ४, स्वयम्भूको अभिलेख, डा. रेग्मी ।

२१. मेडियभल नेपाल अभिलेखको १७ पंक्ति, हरिहर युवराजा स्फंदरूपा ।

२२. उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, पृ. १३१; सूर्यविक्रम जवाली ।

२३. नेपाल देशको इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, सं. १७, पृ. ६ ।

२४. नेपाल देशको इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, सं. १७, पृ. ६ ।

१२ वर्षको मात्र ठहर्छ । किन्तु ठाकुर सिंहको समय समेत गाभ्ने हुने २१ वर्ष हुन्छ र यसबाट ७१६ को मध्यतिर मादौ शिव सिंहले पाटन विजय गरेको अनुमान हुन्छ । वंशावलीले ठाकुर सिंहको नामोल्लेख नगरेको र हरिहर सिंहनै सम्पूर्ण राज्यको उत्तराधिकारी भएकोले पाटन विजयदेखि कै समय हरिहर सिंहका निम्ति वंशावलीमा जोडिएको हुनु पर्छ ।

नेपाल देशको इतिहास संग्रह भनी प्रकाशित वंशावलीमा ७४० आश्विन शुक्ल दशमीका दिन सिद्धिनरसिंहले राज्यारोहण गरेको कुरा लेखिएको छ ।^{२५} ने. सं. ७४१ माघ वदि चतुर्दशी अतिवारका दिन काठमाडौं तलेज्यूमा राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्ल र राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले एकानी शत्रु एकानी मित्र भनेर दुई स्वतन्त्र राजाको अस्तित्वलाई स्वीकार गरी धर्मपत्र लेखी तामापत्र तलेज्यूमा चढाएका छन् ।^{२६} यसबाट उपर्युक्त छितिमा सिद्धिनरसिंह मल्ल पाटनको राजा भएको कुरा समर्थन हुन्छ ।

वंशावली अनुसार ने. सं. ७४१ (वि.सं. १६७७) मा मत्स्येन्द्रनाथको मन्दिरमा एउटा सुवर्ण लेपित छाना चढाई मुनको गजूर चढाएको उल्लेख छ भने, दरबार चढाई दाया बाया नृसिंह पंचमुखी हनुमान् गणेशको मूर्ति स्थापना गरेको तथा देगुलितलेज्यूको मन्दिर पनि पाँच तलाको बनाई ७४७ ज्येष्ठ कृष्ण द्वितीया उत्तरा नक्षत्रमा मुनको छाना छाएर गजूर राखेको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२७}

राजा महेन्द्र मल्लद्वारा भव्य र कलात्मक

तुलजाको मन्दिर काठमाडौंमा बनेको थियो । शिवसिंह मल्लले दिगुलितलेज्यूको मन्दिर बनाएको कुरा भाषा वंशावलीमा उल्लेख भएकोले र त्यसलाई गुठी राख्ने पहिला राजा शिवसिंह मल्ल हुन् भन्ने कुरा अन्य अभिलेखद्वारा पनि प्रमाणित भएकोले वंशावलीको कुरा मान्न पर्ने भएको छ ।^{२८} स्वतन्त्र राजसत्ता कायम भए पछि काठमाडौंको प्रतिस्पर्धामा पाटनमा पनि तलेज्यू दिगुलितलेज्यू, नृसिंह, हनुमान्, गणेश आदिको मूर्ति स्थापना गर्नु दरबारको अंग प्रत्यंगको पनि वृद्धि गरेर तदनु रूप नै बनाउनु वा अन्य विशिष्टताले युक्त गर्नु स्वाभाविक थियो र यस्ता कार्यहरू भए पनि ।

काठमाडौंको देगुलितलेज्यू मन्दिरको उचाइ ६२ हात लेखिएको छ भने उक्त कागजमा पाटन देगुलितलेज्यूको उचाइ ६४ हात लेखिएको छ ।^{२९} यसबाट राजाहरूको प्रतिस्पर्धामा मन्दिर निर्माण भएको कुरा पनि जान्न सकिन्छ र पाटनको कलात्मक कृष्ण मन्दिरको निर्माण गर्दा ईष्यावंश राजा प्रताप मल्लद्वारा विघ्न पार्ने खोजिएको कुरा किम्बदन्ती एवं वंशावलीबाट पनि थाहा हुन्छ ।^{३०} यसरी अनेक सुखदुःख, युद्ध अशान्तिका बाधा विरोधहरू झेलनु परे पनि मठ मन्दिरको कलात्मक प्रतिस्पर्धाले राजधानीको शोभा बढाएर राज्य गौरव कायम गर्ने मल्ल राजाहरूको यशस्वी कार्यले नै नेपालको पुरातात्विक मूल्यले विषवलाई आज पनि प्रभावित गर्न सकेको छ ।

राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको जन्म ने. सं. ७२६ आषाढ (वि. सं. १६६२) मा भएको थियो ।^{३१} उनी

२५. नेपाल देशको इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, सं. १७, पृ. ६, पुरातत्व विभाग, भाषा वंशावली, भाग २, लम्साल, पृ. ६१, पुरातत्व विभाग ।
२६. मेडियमल नेपाल, भाग ४, पृ. ५६-५७, डा. रेग्मी ।
२७. नेपाल देशको इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, पृ. ६, देवमाला वंशावली, पृ. ५५, योगी नरहरि ।
२८. हनुमान्ढोका राजदरबार, पृ. ७२ को टिप्पणी गौतमबज्र बज्राचार्य ।
२९. हनुमान्ढोका राजदरबारको परिशिष्ट नं. ८०, गौतम बज्र, पृ. १७३ ।
३०. नेपाल देशको इतिहास, पृ. १०, प्राचीन नेपाल, सं. १७, पुरातत्व विभाग, भाषा वंशावली, भाग २, पृ. ६२-६३, पुरातत्व विभाग, राज वंशावली, पृ. १३, सं. बालचन्द्र, प्राचीन नेपाल, सं. ५ ।
३१. मेडियमल नेपाल, भाग ३ को पृ. १२५, ट्यासफु, डा. रेग्मी ।

१४ वर्षको उमेरमा पाटनका राजा भएका देखिन्छन् । माथि वंशावलीमा भनिए अनुसार ७४७ मा दिगुतलेज्यू समेतका मन्दिर बनाएको चर्चा भए तापनि समय मिलेको देखिँदैन । भाषा वंशावली भाग २ मा देगुतलेज्यू मन्दिर बनेको ७६७ ज्येष्ठ कृष्ण द्वितीया भन्ने उल्लेख भएको छ । परन्तु, पाटन दरवारको नासल चोकमा रहेको शिलापत्रद्वारा मन्दिर बनाएर प्रतिष्ठा गरेको मिति ७६१ (वि. सं. १६६७) फाल्गुण कृष्ण द्वितीया भएको ज्ञात हुन्छ ।^{३२} कोटी होम समेत गरी यो पाँचतले मन्दिरको गजूर राखी प्रतिष्ठा गर्दा दुइटा इनार, विष्णुको रउटा हुङ्गाको मन्दिर समेत निर्माण गरेर संगै प्रतिष्ठा गरेका थिए भन्ने कुरा पनि शिलापत्रबाट ज्ञात हुन्छ ।^{३३}

यस्तै भाषा वंशावलीमा गणेश, नृसिंह, हनुमान्-को मूर्ति बनाई स्थापना गरेको दिन पनि ७६७ वैशाख कृष्ण भनेर लेखिएको छ ।^{३४} शिलापत्रमा भने यी विषय परेका छैनन् । संभवतः निर्माण कार्य सकी एकै पटक कोट्याहुती र प्रतिष्ठा कर्म गरेको होला भन्न सकिन्छ ।

दरवार बाहिरको पटाङ्गिनी मंगलबजारमा काशीका विश्वनाथ कै प्रतिमूर्ति स्थापना गरी कृष्ण मन्दिरसंग बायाँपट्टि बनेको विश्वेश्वर मन्दिरमा रहेको शिलालेखबाट विश्वेश्वर मन्दिर बनाई ने. सं. ८४७ माघ शुक्ल पंचमीका दिन प्रतिष्ठा गरेको कुरा थाहा पाइन्छ ।^{३५} यही ७४७ को प्रतिष्ठाको भ्रममा दिगुतलेज्यू पनि प्रतिष्ठा गरेको कुरा केही वंशावलीले उल्लेख गरेका छन् । प्रत्येक वर्ष केही न केही धार्मिक कार्य एवं कलात्मक विकास गर्दै जाने प्रवृत्ति तत्कालीन राजाहरूको देखिन्छ । देवमाला

वंशावलीको कथनमा उक्त देगुतलेज्यूको पाँचतले मन्दिर ७८३ साल कार्तिकमा आगलागी भएकोले ६ महिनाभित्र राजा श्रीनिवास मल्लले मर्मत गरी चारतला माथिरलो छानाचाहिँ सुवर्ण मोलम्बा गरी बनाएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{३६} दिगुतलेज्यू मन्दिरमा आगलागी भएको किम्वदन्ती पनि त्यस भेगमा प्रशस्त चलेको पाइनुले उक्त वंशावलीको कथनमा सत्यताको आभास पाइन्छ । परन्तु, यसका अन्य ठोस प्रमाण भने खोजीकै विषय भएको छ ।

प्राचीनकालमा बनेका कतिपय मन्दिरहरू कालक्रमले जीर्ण हुनु, पुनरुद्धार हुन नसक्नु आदिले गर्दा आज तिनको अस्तित्व पाइँदैन । परन्तु दरवारका क्षेत्रभित्र पर्ने मन्दिरहरूचाहिँ समयले जीर्ण भएपनि प्राकृतिक कारणले ध्वंश भएपनि पुनरुद्धार गरिए र सकेसम्म साविककै अवस्थामा राखिने प्रयासहरू भए र साथै साना मन्दिरलाई ठूलो बनाउने र ठूला मन्दिरलाई पनि कलात्मक झ्याल ढोका एवं स्वर्णम छानाहरू लगाई सुन्दर र मूल्यवान बनाएको देख्न पाइन्छ ।^{३७} महेन्द्र मल्लले बनाएको तुलजा मन्दिर र शिवसिंहलाई मल्लद्वारा निर्मित देगुलितलेज्यू मन्दिर, काठमाडौँलाई राजा प्रताप मल्ल र अरू पछिका राजाले विभिन्न वस्तुले सिंगार्ने काम गरे ।^३

काठमाडौँ उपत्यका क्षेत्र बराबर भूकम्पले पीडित रहने गरेको कुरा प्राचीन वंशावलीद्वारा थाहा पाइन्छ । यसकारणले पनि ज्यादै पुराना मन्दिरहरूको तात्कालिक रूप आज देख्न पाइन्छ । १८६० सालको भूकम्प पनि निकै ठूलो थियो भन्ने कुरा थाहा पाइएको

३२. मेडियभल नेपाल, भाग ४, पृ. ७१-७२, पाटन दरवार भण्डारखाल अभिलेख, अभिलेख संग्रह, भाग ६ को पृ. १०, नासलचोक, पाटन दरवार ।

३३. मेडियभल नेपाल, भाग ४, पृ. ७१-७२, पाटन दरवार, भण्डारखाल अभिलेख, अभिलेख संग्रह, भाग ६ को पृ. १०, नासलचोक, पाटन दरवार ।

३४. भाषा वंशावली, भाग २ को पृ. ६२, लम्सालद्वारा पुरातत्व विभाग ।

३५. अभिलेख संग्रह, भाग ६ को पृ. ६, रामजी तेवारी समेत ।

३६. देवमाला वंशावली, पृ. ५५, योगी नरहरिनाथ ।

३७. राजा प्रताप मल्लद्वारा सिंगारिएका काठमाडौँ तलेज्यू र देगुतलेज्यू ।

३८. राजा नृपेन्द्र पाथिबेन्द्र आदि ।

छ र १६६० सालको भूकम्पद्वारा निकै ठूलो विनाश भयो । यसपछि सानाको ठूलो बन्नुको सट्टा ठूलाको सानो रूप, कलात्मकको साधारूप र केही शैलीको परिवर्तन पनि देख्न पाइन्छ । तर भूकम्पका ८११० वर्षभित्रमा जीर्णोद्धार भने भइसकेको कुरा अनुसन्धानबाट थाहा हुन्छ । १८६० मा पाटनका मन्दिरहरू के भए, त्यो कुरा खोजीकै विषय छ । १६६० सालमा भने ठूला मन्दिर-हरूका केही भाग ध्वस्त भएको कुरा थाहा हुन्छ ।^{३९}

काठमाडौं दिगुलितलेज्यूको मन्दिर माथिल्लो छाना तला भक्तियो भने पाटन दिगुलितलेज्यूको मन्दिरको

माथिका तीन तला देवल भक्तियो र देवल समेत पुरिएको कुरा वंशावलीले लेखेको छ । यो मन्दिर १६६५ सालमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराजा जुद्धशमशेरले जीर्णोद्धार गरे । जगदैखि मन्दिरको नव निर्माण नै गरी ६५ साल ज्येष्ठ १६ गते बुधवार प्रतिष्ठा गरेको कुरा देवमाला वंशावलीमा उल्लेख छ । यसरी जगदैखि पुनः निर्माण गर्दा प्राचीन शिल्पविधामा के कति अन्तर परेको छ, त्यो अनुसन्धानकै विषय हो । किन्तु राजदरबारभित्रको विशेष मन्दिर भएकोले पहिलेकै आकार प्रकारमा निर्माण गर्ने प्रयत्न भएको हुनुपर्छ ।^{४०}

३६. ६० सालको भूकम्प, ब्रह्मशमशेर ज. व. रा., दोश्रो सं. ।

४०. देवमाला वंशावली, पृ. ५५, योगी नरहरि, गोरक्षमाला प्रकाशन ।